IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23. Issue 02. Sentabr, 2026

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİALEKTLƏRİN VƏ ŞİVƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynova Türkan
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
MAD kafedrasının müəllimi
Email: nubarhuseynova1998@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.23080842

Abstract

The Azerbaijani language, as one of the languages belonging to the Turkic language family, has a rich dialectal structure formed throughout its historical development. Azerbaijani dialects and subdialects reflect the linguistic, historical, geographical, and cultural characteristics of different regions of Azerbaijan. This article examines the main features of Azerbaijani dialects and subdialects, focusing on their phonetic, lexical, morphological, and syntactic characteristics. The study also discusses the factors that contributed to the formation and development of regional speech varieties, including geographical conditions, historical migration, social relations, and interaction with neighboring languages. Particular attention is paid to the differences between literary Azerbaijani and regional speech forms. The preservation and systematic study of dialectal features are important for understanding the historical development of the Azerbaijani language and protecting national cultural heritage. The analysis demonstrates that Azerbaijani dialects and subdialects constitute an important part of the linguistic richness of the Azerbaijani language and provide valuable material for comparative, historical, and sociolinguistic research.

Keywords: Azerbaijani language, dialects, subdialects, phonetics, vocabulary, morphology, syntax, regional speech, linguistic diversity, linguistic heritage.

Resume

The article examines the main characteristics of dialects and subdialects of the Azerbaijani language. Dialects are an important component of the national language and reflect the historical, geographical, cultural, and social development of different regions. The study analyzes the distinctive features of Azerbaijani regional speech at phonetic, lexical, morphological, and syntactic levels. It emphasizes that differences between dialects and the literary language are formed naturally as a result of historical development, geographical factors, migration, and linguistic interaction. Azerbaijani dialects and subdialects contain numerous linguistic elements that are valuable for investigating the historical development of the language. Their study also contributes to identifying regional cultural characteristics and preserving linguistic heritage. The article concludes that systematic investigation and documentation of Azerbaijani dialects and subdialects are essential for a comprehensive understanding of the structure, history, and development of the Azerbaijani language.

Giriş

Dil xalqın milli-mədəni varlığının əsas göstəricilərindən biridir. Hər bir xalqın tarixi, mədəniyyəti, dünyagörüşü və həyat tərzi onun dilində öz əksini tapır. Dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində yaranan regional xüsusiyyətlər isə həmin dilin zənginliyini və çoxşaxəliliyini

göstərir. Azərbaycan dili də uzunmüddətli tarixi inkişaf prosesində müxtəlif ərazi və sosial şəraitlərin təsiri nəticəsində zəngin dialekt və şivə sisteminə malik olmuşdur.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri xalqımızın tarixinin, məişətinin, adət-ənənələrinin və mədəni xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbələrdən biridir. Müxtəlif bölgələrdə yaşayan insanların danışıq dilində müəyyən fonetik, leksik, qrammatik və sintaktik fərqlər müşahidə olunur. Bu fərqlər Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı ərazilərdə özünəməxsus şəkildə inkişaf etdiyini göstərir.

Dialekt və şivələr ədəbi dildən fərqli olaraq daha çox müəyyən ərazi daxilində işlədilir. Ədəbi dil ümummilli ünsiyyət vasitəsi olduğu halda, dialekt və şivələr müəyyən bölgələrdə gündəlik ünsiyyətdə daha çox istifadə olunur. Bununla belə, dialekt və şivələri ədəbi dilə qarşı qoymaq düzgün deyil. Əksinə, onlar milli dilin tarixi və canlı qolları kimi Azərbaycan dilinin inkişafını və zənginliyini öyrənmək üçün mühüm material verir.

1. Dialekt və şivə anlayışları

Dilçilikdə “dialekt” və “şivə” anlayışları bir-birinə yaxın olsa da, müəyyən fərqlərə malikdir. Dialekt müəyyən ərazidə yaşayan insanların dilində müşahidə olunan və onları digər ərazi qruplarından fərqləndirən dil xüsusiyyətlərinin məcmusudur. Şivə isə daha məhdud ərazidə və ya ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində işlənən yerli danışıq forması kimi izah edilir.

Dialektlərin formalaşmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Coğrafi şərait, əhalinin miqrasiyası, tarixi hadisələr, digər xalqlarla əlaqələr, sosial münasibətlər və yaşayış tərzi bu prosesdə mühüm rol oynayır. Azərbaycan ərazisinin müxtəlif təbii-coğrafi xüsusiyyətlərə malik olması da ayrı-ayrı bölgələrdə danışıq xüsusiyyətlərinin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri tarixən müxtəlif bölgələrdə inkişaf etmişdir. Şərq, qərb, şimal və cənub bölgələrində danışıq formaları arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər əsasən tələffüzdə, sözlərin işlənməsində, şəkilçilərin istifadəsində və cümlə quruluşunda özünü göstərir.

2. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin yayılma xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ölkənin müxtəlif bölgələrində yayılmışdır. Bakı və Abşeron ərazisinin danışıq xüsusiyyətləri, Şəki-Zaqatala bölgəsinin şivələri, Qarabağ və ətraf ərazilərin danışıq formaları, Qazax-Gəncə bölgəsinin şivələri, Naxçıvan və cənub bölgələrinin danışıq xüsusiyyətləri bir sıra fərqli cəhətlərə malikdir.

Bu ərazi müxtəlifliyi Azərbaycan dilinin dialekt sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni sözün müxtəlif bölgələrdə fərqli tələffüz edilməsi və ya başqa sözlə ifadə olunması mümkündür. Bəzi qrammatik formaların müəyyən bölgələrdə daha çox işlənməsi də dialektal fərqlərin göstəricilərindən biridir.

Dialektlərin yayılma sərhədləri həmişə dəqiq və dəyişməz olmur. Bir-birinə yaxın ərazilərdə yaşayan insanlar arasında dil əlaqələri olduğuna görə müxtəlif şivə xüsusiyyətləri bir-birinə keçə bilər. Buna görə də dialektologiyada ərazi və dil xüsusiyyətləri birlikdə araşdırılır.

3. Fonetik xüsusiyyətlər

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ən çox diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər səslərin tələffüzündə, sait və samitlərin dəyişməsində, səsartımı və səsdüşümündə özünü göstərə bilər.

Bəzi bölgələrdə ədəbi dildə işlənən sait səslərin danışıq zamanı başqa səslərlə əvəzlənməsi müşahidə olunur. Həmçinin söz daxilində müəyyən samitlərin tələffüzündə fərqlər yarana bilər. Bu xüsusiyyətlər uzun tarixi inkişafın və regional danışıq ənənələrinin nəticəsidir.

Fonetik dialekt xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasının öyrənilməsi üçün də əhəmiyyətlidir. Müəyyən sözlərin qədim tələffüz xüsusiyyətlərinin dialektlərdə qorunub saxlanması dil tarixinin müxtəlif mərhələləri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.

Dialektlərdə vurğu və intonasiya xüsusiyyətləri də fərqlənə bilər. Eyni cümlə müxtəlif bölgələrdə fərqli intonasiya ilə səsləndirilə bilər. Bu isə danışığın emosional və üslubi xüsusiyyətlərinə təsir göstərir.

4. Leksik xüsusiyyətlər

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də leksik zənginlikdir. Müxtəlif bölgələrdə eyni əşya, hadisə və ya anlayışın fərqli sözlərlə ifadə edilməsi mümkündür. Bu cür sözlər dialektizmlər adlanır.

Dialekt leksikasında xüsusilə məişət, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, sənətkarlıq, yemək və geyimlə bağlı sözlər geniş yer tutur. Bunun əsas səbəbi müxtəlif bölgələrin təsərrüfat və məişət xüsusiyyətlərinin bir-birindən fərqlənməsidir.

Məsələn, müəyyən bölgələrdə yalnız yerli əhali tərəfindən başa düşülən və gündəlik ünsiyyətdə işlədilən sözlərə rast gəlmək mümkündür. Bu sözlər həmin bölgənin tarixi və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Dialekt sözlərinin bir qismi yalnız danışıq dilində qorunub saxlanır, digər qismi isə zaman keçdikcə ədəbi dilə daxil ola bilir.

Dialekt leksikasının öyrənilməsi həm dilçilik, həm də etnoqrafiya baxımından əhəmiyyətlidir.

Çünki sözlər yalnız müəyyən anlayışı ifadə etmir, həm də həmin sözün yarandığı cəmiyyətin həyat tərzi haqqında məlumat verir.

5. Morfoloji xüsusiyyətlər

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində morfoloji xüsusiyyətlər də özünü göstərir. Xüsusilə şəkilçilərin işlənməsi, fel formaları, şəxs və zaman göstəriciləri, cəm və hal şəkilçilərinin istifadəsində regional fərqlərə rast gəlinə bilər.

Ədəbi dildə müəyyən qrammatik forma standart şəkildə işlədildiyi halda, dialektlərdə həmin formanın başqa variantı mövcud ola bilər. Bu variantlar Azərbaycan dilinin ümumi qrammatik sistemindən tamamilə ayrı deyil. Əksinə, onlar həmin sistem daxilində yaranmış regional xüsusiyyətlərdir.

Fellərin zaman və şəxs formalarında müşahidə olunan fərqlər dialektologiya üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müxtəlif bölgələrdə danışan şəxslər eyni fikri ifadə edərkən fərqli fel formalarından istifadə edə bilərlər.

Morfoloji xüsusiyyətlərin araşdırılması Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrənməyə də imkan verir. Bəzi dialektlərdə qorunub qalan qədim qrammatik elementlər dilin əvvəlki inkişaf mərhələləri haqqında məlumat verə bilər.

6. Sintaktik xüsusiyyətlər

Dialekt və şivələrdə sintaktik fərqlər də müşahidə olunur. Bu fərqlər sözlərin cümlədə yerləşdirilməsi, cümlə üzvləri arasındakı əlaqələr, mürəkkəb cümlələrin quruluşu və bəzi köməkçi sözlərin istifadəsində özünü göstərə bilər.

Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində əsas sintaktik quruluş ümumi dil sistemi ilə bağlıdır. Lakin danışıq zamanı bəzi cümlə modellərinin müəyyən bölgələrdə daha çox işlədilməsi mümkündür.

Şifahi danışıqda cümlələrin daha sərbəst qurulması və intonasiyanın mühüm rol oynaması dialekt nitqinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu baxımdan dialekt sintaksisinin araşdırılması yalnız qrammatik quruluşun deyil, həm də canlı danışıq dilinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

7. Dialekt və şivələrin formalaşmasına təsir edən amillər

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin formalaşmasına bir sıra tarixi və sosial amillər təsir göstərmişdir. İlk növbədə coğrafi amilləri qeyd etmək lazımdır. Dağlıq və düzənlik ərazilərin bir-birindən təbii şəkildə ayrılması müxtəlif yaşayış məntəqələri arasında uzun müddət məhdud əlaqələrin yaranmasına səbəb ola bilmişdir.

Tarixi miqrasiya prosesləri də dialektlərin inkişafına təsir göstərmişdir. Müxtəlif dövrlərdə insanların bir ərazidən digərinə köçməsi nəticəsində fərqli danışıq xüsusiyyətləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girmişdir.

Azərbaycanın müxtəlif xalqlar və dillərlə tarixi əlaqələri də regional danışıq formalarında iz buraxmışdır. Dil əlaqələri nəticəsində müəyyən sözlər və ifadələr bir dildən digərinə keçə bilər. Bu proses Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrinin leksik tərkibində özünü göstərir.

Sosial və iqtisadi amillər də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əhalinin məşğuliyyəti, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və digər fəaliyyət sahələri ilə bağlı yaranan terminlər müəyyən bölgələrin danışığında geniş istifadə oluna bilər.

8. Dialekt və ədəbi dil arasındakı münasibət

Ədəbi dil və dialektlər bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Ədəbi dil ümummilli ünsiyyət vasitəsi kimi təhsil, elm, dövlət idarəçiliyi, kütləvi informasiya vasitələri və yazılı ədəbiyyatda əsas kommunikasiya formasıdır. Dialekt və şivələr isə daha çox müəyyən ərazi və sosial mühitdə istifadə olunur.

Ədəbi dilin inkişafında dialektlərin də müəyyən rolu vardır. Dialektlərdə mövcud olan bəzi sözlər, ifadələr və dil elementləri zaman keçdikcə ədəbi dilə daxil ola bilər. Eyni zamanda ədəbi dilin geniş yayılması dialekt xüsusiyyətlərinin istifadəsini müəyyən qədər məhdudlaşdıra bilər.

Müasir dövrdə televiziya, radio, internet, sosial media, təhsil və şəhərləşmə müxtəlif bölgələr arasında dil əlaqələrini daha da gücləndirmişdir. Buna görə də bəzi ənənəvi dialekt xüsusiyyətlərinin tədricən zəifləməsi müşahidə oluna bilər.

Lakin dialektlərin zəifləməsi onların əhəmiyyətini azaltmır. Əksinə, dialekt xüsusiyyətlərinin sənədləşdirilməsi və elmi şəkildə öyrənilməsi milli dil irsinin qorunması baxımından mühüm məsələdir.

9. Dialekt və şivələrin milli-mədəni əhəmiyyəti

Dialekt və şivələr yalnız dilçilik baxımından deyil, milli-mədəni baxımdan da böyük əhəmiyyət daşıyır. Xalqın gündəlik həyatında istifadə etdiyi sözlər, ifadələr və danışıq formaları onun tarixi yaddaşının bir hissəsidir.

Folklor nümunələrinin, xalq mahnılarının, nağılların, atalar sözlərinin və digər şifahi yaradıcılıq nümunələrinin öyrənilməsində dialekt materialları mühüm rol oynayır. Bir sıra folklor nümunələrində müəyyən bölgəyə xas söz və ifadələrin qorunub saxlanması həmin nümunələrin regional xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Dialektlər etnoqrafik məlumatların öyrənilməsi üçün də qiymətli mənbədir. Əkinçilik, maldarlıq, məişət, geyim, qida və sənətkarlıqla bağlı dialekt sözləri xalqın həyat tərzinin müxtəlif tərəflərini əks etdirir.

Bu baxımdan dialektoloji tədqiqatlar yalnız dilin quruluşunu deyil, həm də xalqın mədəni tarixini öyrənməyə xidmət edir.

Nəticə

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri milli dilimizin zənginliyini təşkil edən mühüm dil qatlarından biridir. Onlar müxtəlif bölgələrin tarixi, coğrafi, sosial və mədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Dialekt və şivələrdə müşahidə olunan fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik fərqlər Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini daha dərindən öyrənməyə imkan verir.

Dialektlərin formalaşmasında coğrafi şərait, tarixi hadisələr, miqrasiya, digər dillərlə əlaqələr, sosial münasibətlər və əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Bu amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində Azərbaycan dilinin müxtəlif regional danışıq formaları meydana gəlmişdir.

Dialekt və şivələrin ədəbi dildən fərqlənməsi onların milli dildən ayrı olması demək deyil. Əksinə, dialektlər milli dilin tarixi inkişafının canlı göstəriciləridir. Onlarda qorunub saxlanılan bir sıra sözlər və dil elementləri Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi üçün qiymətli material hesab olunur.

Müasir dövrdə şəhərləşmə, kütləvi informasiya vasitələrinin geniş yayılması, təhsil və rəqəmsal kommunikasiya dialekt xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə təsir göstərir. Buna görə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin toplanması, tədqiqi, lüğətlərdə və elmi əsərlərdə sənədləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi yalnız dilçilik məsələsi deyil, həm də milli-mədəni irsin qorunması məsələsidir. Dialektoloji araşdırmalar Azərbaycan dilinin zənginliyinin, tarixi inkişafının və regional xüsusiyyətlərinin daha dərindən öyrənilməsinə mühüm töhfə verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.

2. Şirəliyev, M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1962.

3. Şirəliyev, M. Ş. Azərbaycan dilinin dialektologiyası. Bakı, 1968.

4. Əzizov, E. İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.

5. Cəfərov, S. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1982.

6. Dəmirçizadə, Ə. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1979.